

նորան (Քվիտաւը) բանակը։ Խեն հուզան արշակց նոսոյ թ. իւսուսի, Յանքանոսի քրոջ որդու վերսոյ, որ գտանւում էր Փայտակարանի քթիչ՝ ամբողում (նորա եւ Փայտակարանի մէջ տարա, իսկ նորա եւ Պարտասի մէջ յիսուա փարասի է)։ Բալզակ պատերազմեց իշխանի հետ, առաւ ամբողը, ձերբակալեց եւ գերեց նորան, նորա որդուն, հօրը, եւս Արո Արբաս Վաղին, որի անունն էր Սմբատ թ. Աշոտ, նորա հետ միասին Աղուանից իշխան Մուռափայի իշխան իւսուակի ի. Սահմ. ի. Ամրատին, նաևս Աստրեներսին ի. իսահակ Խաչանիին։

238, 239, 240թթ. Ալի ի. Եահեայ հայը արշակց Յունաց վերայ։

248թ. Ալի ի. Եահեայ վերագարձաւ Ասորիի ասհմանագլից եւ նշանակեցան կոռագարիչ Հայստանին վերայ։

249թ. Օմար ի. Օբյայդալահի սպանուամից յետոյ Յիշերը եւսն Տիշանգետիր ասհմանագլուիր, բաղամազվ իսիւ այստեղ գտանւու մուսիմենիր հոգերը։ Ասնելով այս լուրը Ալի ի. Եահեայ (որ Հայստանից եկել եր Մարտիրոսաց քաղաքը) նոյս գէմ երև քաղաքի եւ Սարսալոյի բնակիչների բազմութեան հետ եւ նահատակեցան մօտ 400 մարդու հետ ռամադան ամսին։

251թ. Ալայ ի. Ահմեդ՝ բուզայ Շարաբի օգնականն զիկուցում գրեց Հայստանի հորերի եւ հոգերի մասին, պատմելով, իւս որ պատահէլ էր (նորա) երկու հարկահմաների հետ այս գտաւաը շջջիւսի, որոնց անունները նայելուց գողովուրդը բանի մ'օր բացօթեայ վրաններու տակ անցնել էջմիանական Հայոց Ա. Աստուծածին եկեղեցւոյ քարուկիր եւ հաստատուն շնչն ալ ցնցելով՝ անոր չըս պատարուն վրայ ճնշեքը կը բանար կը թողոր։ Յիշերի փակագծի մէջ որ նոյն սարև շարժը անզիլին ծենիզիլին Սարաքէօյ քաղաքներուն եւ առոնց մերձնկայ գիւղերուն շնչերուն եւս ծանր վաս հացուցած եւ տեղ տեղ վիստակաց տակ թաղած էր բաւական թուով անձններ եւ շատերու սրտին մէջ տիսուր յիշտակներ թողուցած էր։ Այսպէս եթէ Այալնի եկեղեցւոյ պատերուն վրայ բացուած ճնշեքերու առաջն շառնուէր, բնակնաբար սպագային բնութեան նոր պատահար մը կործ անման պիտի ենթակէր Այալնցուն ունեցած տաճարը, Դրամի պակսուաթեան պատմառաւ Այտշնի հայ ժողովուրդը չէր կըսած ընել իսկցն կարեւոր նորոգ ութեւն, սակայն սոյն ժամանակի միջցն մէջ տեղւոյն եւ մերձակայ քաղաքաց ազգայիններէ պէտք եղած դրամը հաւաքել յարոշելով։ Հազիւ տարւոյ Յունիսի մէջ սկսած էր նորոգ ութեան ձեռք զարնել։

257թ. Մուռամիդ ամիրակետը պատգամաւորներ ուղարկեց Խայը ի. Շայիի մօտ, առաջարեկելով նորան հանդիսա կերպով հետանու Ասորիից եւ ստանանել Հայստանի վարչութիւնն էր։ Խայը ի. Համաձայնեցաւ եւ դնաց Ասորիից Հայստան։

260թ. սպանեցաւ Ալայ ի. Ահմեդ Ասրպատականուու։

285թ. Մուռամիդ ամիրակետը գրեց Մուհամմեդ ի. Արտ Ասջին կառապարիչ Ասրպատականի եւ Հայստանի վերայ։

Բ. ԽԱՆԱՄԹԱՆՑ

1 թագիր կետադրութիւնն անցւուա սիալ է. փախանակ կազմակերպութիւնը կազմակերպութիւնը (աշխատական կազմակերպութիւնը)։ Գմբա. Թագման Արքունուն էլ 178 (Քթէւ)։

ՀԱԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԵԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐԻ

Ա.

Մինչ եօթը տարի յառաջ Այտշնի Հայոց նախին գաղութին ծագուածը կը հետազտէնէց, իրենց ունեցած այժմեան եկեղեցւոյ նկատմամբ կը գրենք այսպէս, «առոր եկեղեցւոյ հիմերն եւ պատերը, կանանց վլրնատունն եղիլու» թէ պարտէն մէջ գտնուած սանդուխին աստիճաները եւ թէ եկեղեցւոյ մէջ գտնուած սանդուխի աստիճանեները շնուռած են հին գերեզմանագրերով¹, ծամանակը մէջ պատերը կրիստու ապացուցած է այսօր։ Բնաթեան սոսկալ հարուածն՝ երկրաշրջը 1899ին Սեպ. 20ի գիշերն երբ Այտշնի բնակչաց սրտերը գող կը հանէր եւ իւր անդադար ցնցումներով կը տափէր ահարեկեալ ժողովուրդը քանի մ'օր բացօթեայ վրաններու տակ անցնել էջմիանական Հայոց Ա. Աստուծածին եկեղեցւոյ քարուկիր եւ հաստատուն շնչն ալ ցնցելով՝ անոր չըս պատարուն վրայ ճնշեքը կը բանար կը թողոր։ Յիշերի փակագծի մէջ որ նոյն սարև շարժը անզիլին ծենիզիլին Սարաքէօյ քաղաքներուն եւ առոնց մերձնկայ գիւղերուն շնչերուն եւս ծանր վաս հացուցած եւ տեղ տեղ վիստակաց տակ թաղած էր բաւական թուով անձններ եւ շատերու սրտին մէջ տիսուր յիշտակներ թողուցած էր։ Այսպէս եթէ Այալնի եկեղեցւոյ պատերուն վրայ բացուած ճնշեքերու առաջն շառնուէր, բնակնաբար սպագային բնութեան նոր պատահար մը կործ անման պիտի ենթակէր Այալնցուն ունեցած տաճարը, Դրամի պակսուաթեան պատմառաւ Այտշնի հայ ժողովուրդը չէր կըսած ընել իսկցն կարեւոր նորոգ ութեւն, սակայն սոյն ժամանակի միջցն մէջ տեղւոյն եւ մերձակայ քաղաքաց ազգայիններէ պէտք եղած դրամը հաւաքել յարոշելով։ Հազիւ տարւոյ Յունիսի մէջ սկսած էր նորոգ ութեան ձեռք զարնել։

Նորոգ ութեան կամ լաւ եւս ըսնէք՝ բացուած ծերպերն իրարու միացնելու համար, արտաքսան որմերն երկայնութեան երեք կարգ երկամիթ հաստ ճաղերով իրարու կապել հաստ ճաղերով իրարու կապել հարկ անդուսած էր։ Ուսակ սոյն ժողովուրդը կետեղելու համար որմերուն թանձր ծեփերը տեղ պատահանակ կազմակերպութեան վար կ'առնուին եւ ահա երեւան

1 Հայք ի ԶՓանիա եւ ի Շըֆակայս, Հայոց Բ. էջ 11. Սեպտ. Այսէնս 1899։

կու գան որմերուն մէջ հիւսուած գերեզմանա-
բառեր:

Տարւստ Յուլիսի 13-ին Զմբանիայէն
Այտըն այցելած ժամանակս, առթիւ մը այս ե-
կեղեցւու եղած Նորոգութիւնն դիտելու եկելով,
տեսանք երեւան ելած Ծուռեեան սոյն բնեկոր-
ները, զորս մաքրելով պրեկով ընդորինակիւլ
փութացինք, եւ որոնք դարձեալ քանի մ'օրէն
Նորոգութիւնն աւարտելէ յետո պիտի գոյուն
Նոր ճեփերու տակ եւ ծածկուն Մեր ընդ-
օրինականներէն զատ կը տեսուուն ուրիշ գերեզ-
մանաբար ալ որոնց երեսը որմն մէջ ըլլալու-
ր մնան անընթեռնի, ուսաց ալ էսոն լոյցէն
կրայն եւփը վար առնեած կետ ծեփին տակ
մնաած ուսարով կարգայն անկարեցի է:

Հայր ի Զմեւոնիս Հետազոտութեան
գրքին մէջ, Այտանի արձանագրութեանց եւ
յիշատակարանց Նկատմամբ յիշուած Ռ.Շ.Բ.
թօւական ունեցող քերեզմանաքար մը, ասկէ
աւելի հնագյու թռւական կրող արձանագրու-
թիւն չէնից կրցած գ անել նցի ժամանակի, իսկ
այսօր երեւան ելած գ երեզմանաքարերուն մէջ
կը գ անենք աւելի հնագյու թռւական ունեցո-
կրին քարեր, որպէս գոյուած ծածկուած ըլլա-
լով մացած են սաեւ մաքոր եւ ամբողջ:
Սմերոնի էին հետեւելներն որոնք կը
գտնուին եկեղեցւոյ ճակատը աւագ դրան աջ
ու ձակ կոումն որմերուն մէջ հաստատուած:

Այս է տապա
Ն գմբրէցի յա
կոբոսի որդի մ
ուստին թ օք

ԹՎ ԱՃ
ՀԵ
ԱՅԽ Ե ա
Ն ԳԵՐԺ
ԱՅԺ ԱՂԵՑ
ԱՎԵՄԻՍԻ

Այս է տապան չ
աղվեցի նահապ
ետի գուստը թա
քունի թվ Ռազ
Զի.

Այս է տապ
ան արեցի
առաքելի որ
դի ոնախն թ
օգոստ

Այս է ա
ան կերթ
այ թա
զեցի մա
հտեսի
ավետի
սի որդի աւե
տիսին թ
թիշօ

Այս է տապա
ն սրաշէ^ւ
նեցի մար
ութի որդի
օվանեսի
Բն սրաշէ

Այս է տապան գ
արահետարցի
ծերունի օղին
օհանեսի որ
ոհ տիրապետ

6

Ա.երցիշեալ գերեզմանաքարերն ընդօրինակած ժամանակու տեղըն Հայերեն լեզի որ աշաւորն Տրալէսի աներափերու մատորդաց լեռնագատամբն՝ ըստ տեղացւցն թափեաթաղը՛ վեց կը դանուի գերեզմանաքար մ'ալ հայ քանդակեալ Աւասի սոյն քարն եւս աեսնելու համար տեղըն երկսեռ վարժարանին բարեացակամ ուսուցչն՝ Սերովը Ռուպելիսնի հետ, որուն ծանօթ եր սոյն քարին վայրը, կիվիչ արեւուն տակ ելանք սոյն լեռնագատամբ, մէկ քանի վայրինեան աջ ու ձախ թափառելի յետոց դասնք մեր փառաւածը: Խնչես իշած ենք ձայր ի Զիւռանիս դրվն մէջ թէ Հունան գերմանացի Ծախոսը 1900/ին սոյն լեռնագատամբ ուր գանուելու Այսովին նախկին քաջը՛ Տրալէսը տեղ տեղ պեղած եւ նուռեան յիշատակերեն պյեւալ կտորներ հանած է: Անցեալ 1902.-03 տարիներն էթէմ ոչէյ սոյն լեռնագատամբն հրսիր արեւելեան կողմն վրայ պեղամեն ընելով, չորս հնագ մեար խորութեամբ փորած շնկերուն հաստատուն որմեր, մարմարին քարե սիւներ եւ խոյակներ երեւան հանած, որով տակաւին հնամացած կը տեսնուին, եւ ի մէջ այլոց գտած է երկու երեք սիրուն. եւ մաքուր արձաններ, զօրս դ. Պղիս կայսերական թագարանի փոխդրած է: Էթէմ ոչէյ կատարած պեղումներու հարաւային կողմը՝ քարընկեց Հեռաւորութեամբ կը դանուի չորս հատ մարմարին մեծ քարեր մէկ եւ աւելի մետր երկայնութեամբ, կիովլչափ Հողին տակ թաղաւած որոնց միջին վայրը անոնաենած է հենեւեալ յիշատակարանը

Այս է տապան մաղթիա
եպիսկոպոս պոս եփեսացի
սաքի

Տապանագրաիս գրեթե Նման են հայոց եկեղեց-
ւոյ շուրջը գտնուած Նախին գերեզմանա-
քարերու գրեռուն, սակայն արտաքոյ կարդի
մաշած եւ գրեթէ աննընթեռնլի դարձած են,
թուականն որոց կը կարդացուի:

թե խչպէս այս հայ արձանագրութիւնն ունեցող միսկ քարը թրալիսի լըռնագատտին վրայ կը դանուի, անձանօթ կը մայ մզին, Միայն առ դիտենք որ Աշարնի հայ ժողովութրդ տարիներէ ի վեր սովորութիւն մ'ունի Համբարձման Տօնին օրն ելլել սոյն տեղ եւ վերոյիշեալ ջոր կտոր քարերուն վրայ պատարագ մատածանել եւ արջին թէ երբ սկսած են այս սովորութիւնը նշնպէս անձանօթ է: Ենք կինար հաստատել եւ ըսել թէ հն հնուու ունեցած են գերեզմանավայր մը ի նախնում, որովհետեւ իրենց նախկին գերեզմանավայրն էլ եկիղեցւոյ շուրջը: Հաւատական է ըսել թէ այն քարը Հայք փիսադրած են հն իւր նախկին տեղէն՝ եկիղեցւոյ բակէն, և խտատեղի մ'ունենալու եւ Թրալիսի բարձանց վրայ կտոր մը հողի տէր ըլլալու եւ իրաւուկը անձնենալու համար, նէշպէս այսօր Այլընի հայ ժողովուրդը նոյն տեղն իրեն սեպհական եւ յատակի վայր մը կը նկատէ եւ կը հաստարէ անխափան իւր ատաքիան սովորութիւնը: Իսկ եթէ ատաքային պեղութերու առթիւ նոյն տեղն ուրիշ հայ քանդակեալ քերեզմանաբար մ'եւս երեւան ելլի, կինյա ըսուիլ այն ժամանակ թէ ունենին հն փոքրիկ գերեզմանավայր մը Այլընի հայք: Աւստի կը թողունք ժամանակին որ պացուցանէ մեր վերջն առջերը, եւ հնութիւնը սիրով գրիշներու քննութեան:

Հ. Յ. Ք.

Զմիւնիա, 1 Օգոստոս 1906:

Լ Ե Ֆ Ո Ւ Ա Ր Ս Ն Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅԵՐԻՆ ԵԽ ԴԻԱՑԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ

Գ.

ՀԱՅԵՐԵՆ ՈՐԴԵԿԱՆ ԿԱՇՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

§ 75. Ծանօթ է որ Հայերէնի դյականներուն յոդնակին ըստ կառնի՞ + գրով կը կադմէ: Այս + տառին ծագումը դասելու համար՝ Gleye (Keleti szemle II. վերյէեալ յօթուածին մէջ) շատ հեռուները կ'երթայ. կը կարծէ թէ լայպարէնի ու մանաւէրէն և կ'իրահանդ յունակի վերաւորութիւն ըստ՝ Չառ շն հեռանար Schuchardt, WZKM, XVI, 3/4. ըստ Շունարադար հայ + ըստ վերնենէ ծագումնէ առանու: Սակայն ես շեմ կինար համբաւաւոր լեզուավանին դիտնոյս հետ համապայիլ, վասն զի հայ. +

վրացերէն չէ, ոյլ հայերէն (ա. և զ զ էն ա կ ի է գրանի ի թերթին KZ, XXXVIII, 209—227).

§ 76. Սակայն այս յոդնակի կազմութեան քոյլ դպութիւն ունին ուրիշ յոդնակի կազմութիւններ ալ որոնք եզակի հաւաքականաց ձեւն ունին: Այս յոդնակի կամութիւնները Հին Հայերէնի մէջ կդրացած են, բայց Միջին և Արդի Հայերէնի մէջ՝ տիրող: Միջնի Հայերէնի մէջ կը գունունին մը միջն այլըց, յոդնակի կազմութիւններուն մէջ՝ այս, այս, այս (արտասանուած այս): գարձեալ առ վերջաւորով ձեւերը, եւ վերջացած սատարանօրէն բորովվն յայտի սովոր վերջաւորութիւնը: Իրանական փոտառեալ բառն է՝ սովոր, որ հն Հայերէնի մէջ դյուցաթիւն ունի դ. օր. բառերու մէջ՝ Հայուսուն, ծոսուս եւն Ասէի Ալեկեատ Հայերէնի եւ քանի ք նորագործ վերաւորուականներու մէջ դիրքահուսավալ եղանական՝ հաւաքական (= յոդնակի) վերջաւորութիւն մը յառաջ եկած է, հման: Կարտ, Hist. Gramm. էջ 197: Արդի Հայերէն դրարութեալ մէջ սովորական յոդնակի կազմութիւններ են՝ մէր (իրավակ բառերուն գոյն), իսկ մէր (բազմագանի բառերուն): Անք ամփոփեալ ձեւը յառաջ եկած է միջն Հայերէնի հն եւ եր վերջաւորութեանց կուսականմըը (Կարսոս, էջ 188 և հնաւութեան):

Յոդնական առաջ եղակի հաւաքականներ գործածեց արգէն հն Հայերէնի մէջ իսկ խորանէ արմաններ ունին: Մուր բառին իրենց յոդնակի գործածուիլ պատէն՝ ծոս, (ստուեր, մոզ) ԾԱ. Ա. 11. հման. Այ տը ն ե ա ն, բնական քերականների արգի Հայերէնի լեզուի, էջ 477: Միւս հնգակը. լեզուաց մէջ առ նման է, հման. կը մը. adar թուշները, յոցով ստուեր, (հն եղակի մէր), որոնց համար եզակի է ederyn, ցացուն: հման. առաջ յայուցութիւնը կը յեւեցնէ հինգանդ. systemin թէցցին (և զ զ էն. KZ, XXXVIII, 218. հման. J.oh. Schmidt, Pluralbild. էջ 16): Նաեւ գյականի մը սկզբանական պարզ ձեւը կը առ հաւաքական ըլլալ եւ տակէ ալ իրենց յոդնակի գործածուիլ պատէն՝ ծոս, (ստուեր, մոզ) ԾԱ. Ա. 11. հման. Այ տը ն ե ա ն, բնական քերականների արգի Հայերէնի լեզուի, էջ 477: Միւս հնգակը. լեզուաց մէջ առ նման է, հման. կը մը. adar թուշները, յոցով ստուեր, (հն եղակի մէր), որոնց համար եզակի է ederyn, ցացուն: հման. առաջ յայուցութիւնը կը յեւեցնէ հինգանդ. յայուցանական մասին բարձրաց առաջ դրած գրեթե մէջ յառաջ եկած դիրքահուսականներուն օրինակիրը՝ ուստի P. K. Thorsenի, Festskrift til Vilh. Thomsen էջ 328 և հնաւութեան: Յոդնակի կազմութեանց մասին բարձրաց առաջ դրած գրեթե մէջ յառաջ եկած դիրքահուսականներուն օրինակիրը՝ որ գերման ու պատ լեզուաց մէջ կը գտնուին. աւսկից յայտնապէս կը անձնուի թէ այսպիսի հաւաքականներ յընթաց ժամանակին շատ անգամ յոդնակի հոլոված ընդունած են: Նոյն համբակած է նաև հայերէնի մէջ. հման. կայուց ինձնուց մէջ ըլլը. Հ. 47:

Հետ Հայերէնի այս ամէն գէպէքերուն մէջ մինչեւ հրայ գետ մէկան միտքն եկած չեն հն Հայերէնին վրայ առաջ արգեցութիւն մը գուշակիլ: Եւ նաև հն Հայերէնի սակաւաւոր միլին եւ նոր Հայերէնին պէս կազմուած օրինակներուն համար